

معرفی جلد سوم مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی

سید امیرحسین کامرانی راد

فرهنگ وقف، در طول تاریخ شریعت، مورد توجه فراوان رهپویان طریق سعادت و مخلصین درگاه ربوبیت قرار گرفته است، تا جایی که علاوه بر ثمرات معنوی، مزایا و منافع مادی آن نیز عالم بشری را فرا گرفت.

اما در عصر حاضر که فرهنگ اسلامی در حال تجدید حیات و نشانه‌های شکوفایی مجدد تمدن اسلامی، شکوهمندتر از قبل در حال تلعلع و نورافشانی است، توجه به ابعاد مختلف این نهاد تمدن ساز موجب شتاب فزاینده فرآیند احیا در جوامع اسلامی خواهد بود؛ حرکتی که به لحاظ علمی در سال‌های اخیر، در کشورهای مختلف اسلامی و حتی غیر اسلامی، به شکل جدی‌تری پی‌گیری می‌شود.

همایش علمی بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، در امتداد سایر تلاش‌های علمی مرتبط با نهاد وقف در سطوح بین‌المللی و به منظور شناسایی و بررسی ابعاد مختلف نهاد وقف و نقش این نهاد تأثیرگذار در شکوفایی تمدن اسلامی، به همت سازمان اوقاف

و امور خیریه جمهوری اسلامی ایران و بانک توسعه اسلامی عربستان و با همکاری نهادهایی علمی و اجرایی و با یاری اندیشمندان و اساتید بزرگ حوزوی و دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران و اساتید مسلمان دانشگاه از سایر کشورهای جهان، در روزهای چهارشنبه و پنج‌شنبه، بیست و دوم و بیست و سوم آبان‌ماه سال ۱۳۸۷ هجری شمسی در شهر اصفهان برگزار گردید. مجموعه مقالات برگزیده این همایش علمی در سه جلد با موضوعات ذیل تنظیم و چاپ گردید:

جلد اول مشتمل بر دو فصل می‌باشد؛ فصل اول با موضوع وقف در قرآن و سیره معصومین علیهم‌السلام و فصل دوم با موضوع وقف و تمدن اسلامی؛ ابعاد فقهی و حقوقی که در شماره ۸۱ فصلنامه، به معرفی مقالات آن پرداختیم.

جلد دوم مشتمل بر فصل سوم با موضوع وقف و تمدن اسلامی؛ ابعاد اقتصادی - مالی و فصل چهارم با موضوع وقف و تمدن اسلامی؛ ابعاد

مدیریتی می‌باشد که مقالات آن را در شماره قبل معرفی نمودیم. جلد سوم که در این نوشتار به معرفی مقالات آن می‌پردازیم، مشتمل بر بیست و پنج مقاله در دو فصل می‌باشد؛ فصل پنجم با موضوع وقف و تمدن اسلامی؛ ابعاد فرهنگی و اجتماعی و فصل ششم با موضوع وقف و تمدن اسلامی؛ ابعاد تاریخی - سیاسی. چکیده مقالات سه جلد نیز در یک جلد مجزا (جلد چهارم) تنظیم و چاپ شده است که البته علی‌رغم محاسنی که این کار ارزشمند دارد، در اثر عجله و دقت کم، همخوانی بین چکیده‌های مقالات با مقالات چاپ شده در هر جلد وجود ندارد. به عنوان نمونه در چکیده‌های مقالات جلد سوم، مقاله «وقف و جهانی شدن و جامعه مدنی: تولید نظام‌ها و روابط جدید» آمده، ولی در جلد سوم چاپ نشده است. یا مقاله «تحول نهاد وقف» در چکیده مقالات در فصل ششم تنظیم شده، ولی در جلد سوم در مقالات فصل پنجم چاپ شده، همچنین مقاله «نقش وقف در پیشرفت

موسسات فرهنگی و آموزشی زنجبار» در چکیده مقالات در فصل پنجم تنظیم شده، ولی در جلد سوم در مقالات فصل ششم چاپ شده است. در تنظیم چکیده برخی از مقالات به جای پرداختن به معرفی محتوای مقاله، کلی‌گویی صورت گرفته و جملات توصیفی درباره وقف و کارکردهای آن آمده که شایسته یک کار علمی وزین نمی‌باشد.

معرفی مقالات جلد سوم

فصل پنجم: وقف و تمدن اسلامی؛ ابعاد فرهنگی و اجتماعی

۱. بررسی بنیادهای جغرافیایی پدیده وقف در بازارهای ایرانی (نمونه موردی: بازار زنجان)

نویسندگان: دکتر ابوالفضل مشکینی^(۱)

و دکتر کیومرث حبیبی^(۲)

و فاطمه لطفی^(۳)

از جمله عناصر کالبدی مهم در ساخت فضایی شهرهای ایرانی، بازارها

چکیده مقالات سه جلد نیز در یک جلد مجزا (جلد چهارم) تنظیم و چاپ شده است که البته علی‌رغم محاسنی که این کار ارزشمند دارد، در اثر عجله و دقت کم، همخوانی بین چکیده‌های مقالات با مقالات چاپ شده در هر جلد وجود ندارد. به عنوان نمونه در چکیده‌های مقالات جلد سوم، مقاله «وقف و جهانی شدن و جامعه مدنی: تولید نظام‌ها و روابط جدید» آمده، ولی در جلد سوم چاپ نشده است. یا مقاله «تحول نهاد وقف» در چکیده مقالات در فصل ششم تنظیم شده، ولی در جلد سوم در مقالات فصل پنجم چاپ شده، همچنین مقاله «نقش وقف در پیشرفت

می‌باشند که سنت وقف در شکل‌گیری مجموعه آن‌ها نقش اساسی داشته است. بازار به عنوان کانون بخش مرکزی و قلب تپنده و اقتصادی شهر، جایی است که نقش مهمی در حیات شهرهای ایرانی - اسلامی داشته و در طی تاریخ کهن شهرهای ایرانی، با تکیه بر سنت وقف، استوار در مرکز تبادلات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی شهرها باقی مانده است. این مقاله سعی دارد تا با تکیه بر روش‌های اسنادی و میدانی، ریشه‌های بنیادین تأثیرگذار پدیده وقف را در بازار زنجان مورد بررسی قرار داده و شیوه تأثیرگذاری نظام وقف را در سیر تاریخی بازار زنجان مطالعه نماید.

۲. تجلی بزرگ‌ترین مجتمع دانشگاهی، علمی و وقفی در وقفنامه رشیدی

نویسنده: نغمه بهبودی^(۴)

ربع رشیدی یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مجتمع‌های دانشگاهی، علمی و وقفی در تاریخ ایران است.

بانی و مؤسس آن خواجه رشید الدین فضل‌الله همدانی، وزیر غازان خان است که توانست با ویژگی منحصر به فردی که در وقفنامه خود بیان نموده است، این مرکز دانشگاهی را در قرن هشتم هجری قمری، در عصر مغول بنیان نماید. این شخصیت فرهیخته، دانشمند و متفکر توانست با جذب دانشمندان و اطبای ممتاز از اقصی نقاط کشور و جهان، بزرگ‌ترین مجتمع علمی و وقفی بین‌المللی را تأسیس نماید، به طوری که به عنوان یک شاهکار ارزشمند تاریخی، با دانشگاه‌های پیشرفته امروزی قابل مقایسه می‌باشد. در حال حاضر ربع رشیدی در شمال شرقی تبریز مدفون است و خرابه‌های آن تا اواخر دوره قاجاریه، معدن مصالح و آجر شهر تبریز بوده است. عدم پژوهش دقیق و کاوش‌های محدود باستان‌شناسی در معرفی این آثار، باعث ناشناخته ماندن ابعاد کامل و جامع این مجتمع دانشگاهی شده است و شخصیت‌های فرهنگی و دانشمند آن دوران همچون خواجه رشیدالدین

(نمونه موردی: شهرستان‌های بیرجند و قاینات)

نویسنده: مفید شاطری (۵)

سنت حسنه وقف که از افتخارات مکتب الهام بخش اسلام به شمار می‌آید، دارای تأثیرات مثبت و کارکردهای مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در جامعه بوده و از دیدگاه‌های مختلف قابل بررسی و مطالعه است. یکی از فواید و کارکردهای وقف در بعد فرهنگی، تأمین بخشی از نیاز جامعه به کتاب و کتابخانه است که با فراهم شدن این مهم، اسباب ترویج فرهنگ مطالعه در بین افراد فراهم می‌شود. در این مقاله به کمک اسناد وقفی موجود سعی شده موقوفاتی را که به وقف کتاب و کتابخانه در دو شهرستان بیرجند و قاینات اختصاص یافته مشخص و ضمن بررسی شرایط و ویژگی‌های این اسناد، تأثیرات مثبت آن در توسعه فرهنگی منطقه تبیین گردد. روش کار بر مبنای استنساخ اسناد وقفی بوده که مجموعه مورد استناد در این مقاله از بین تقریباً ۱۳۰۰ سند بازخوانی شده

فضل الله که در زمینه‌های مختلف علمی در این دوره تأثیرگذار هستند، نیز در پرده‌ای از ابهام باقی مانده‌اند. هدف این مقاله، نشان دادن نقش و اهمیت وقف در شهرک دانشگاهی ربع رشیدی است، به گونه‌ای که وضعیت وقف در ابعاد و بخش‌های مختلف ربع رشیدی به طور بارزتری مطرح و نمایان شود. بر این اساس، روش تحقیق در مقاله بر مبنای تحقیقات اسنادی، متون کتابخانه‌ای و گزارشات باستان‌شناسی می‌باشد. نتایج تحقیق نشانگر آن است که خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی به خوبی به جایگاه وقف به عنوان صالحات باقیات و به ارزش تألیف وقفنامه در زمان خود آگاه است، آن‌چنان که امروزه وقفنامه رشیدی توانسته است، دانشمندان و باستان‌شناسان را در فهماندن جامع از فرهنگ و تمدن ایران اسلامی یاری رساند و به عنوان الگویی نمونه مطرح شود.

۳. نقش کتاب و کتابخانه‌های وقفی در توسعه فرهنگی مناطق

توسط نگارنده انتخاب گردیده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که هر چند در مقایسه با سایر مصارف سهم اندکی از مصرف وقف به این موضوع اختصاص یافته، با این حال وقف کتاب و کتابخانه جایگاه ویژه‌ای در این منطقه داشته و در توسعه و ارتقای فرهنگی ساکنین این منطقه نیز نقش داشته است.

۴. نقش وقف زنان در توسعه اجتماعی - فرهنگی، مطالعه موردی: شهرستان‌های بیرجند، سریشه و درمیان

نویسندگان: مفید شاطری^(۶)

و طاهره جعفرزاده^(۷)

زنان در ادوار تاریخی مختلف به عنوان نیمی از جمعیت فعال در عرصه‌های متعدد اجتماعی، اقتصادی فرهنگی و سیاسی حضور مؤثر داشته‌اند، اما به دلایل خاص جایگاه و کارکرد آنان در اجتماع آن چنان که باید و شاید ظهور و بروز ننموده است. یکی از عرصه‌هایی که زنان نقش بسیار مهم

و کلیدی در آن داشته و دارند، عرصه وقف تحت عنوان یک نهاد اجتماعی و مدنی می‌باشد. در این مقاله سعی شده تا به کمک اسناد مکتوب موجود وقفی از پایان دوره صفوی تا زمان حال، نقش زنان و جایگاه کارکردهای اجتماعی فرهنگی موقوفات زنان تعیین گردد. محدوده مطالعه، شهرستان‌های بیرجند، سریشه و درمیان در استان خراسان جنوبی می‌باشد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که در دوره زمانی مورد بررسی، زنان از طبقات و قشرهای مختلف جامعه و در بخش‌های گوناگون متناسب با نیاز زمان خود با وقف بخشی از اموال و دارایی خود مشارکت فعال در جامعه داشته‌اند که بیانگر استقلال مالی زنان نیز می‌باشد. کارکرد های متنوع وقف زنان در منطقه نقش مهمی در توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی ایفاء نموده است.

۵. وقف و امنیت اجتماعی: دولت و وقف به عنوان نهاد جامعه مدنی،

تأثیر گذاری ها و تأثیر پذیری های متقابل در مقوله امنیت

نویسنده: دکتر رضا سیمبر^(۸)

جامعه مدنی مجموعه‌ای از نهادهاست که هر یک از نهادهای مستقل می‌تواند در امنیت اجتماعی تأثیر مستقیم داشته باشد. نهاد وقف در جامعه مدنی اسلامی نیز در قدرت و امنیت اجتماعی و اقتصادی تأثیر مستقیم دارد. وقف عبارتست از حبس عین و تسبیل منفعت به طوری که در اثر وقف جلوی نقل و انتقال اموال گرفته شده و منافع آن در خدمت عمومی از جمله امور اجتماعی و رفاهی قرار می‌گیرد. از طرفی اقتصاد اسلامی بر اساس اعتدال بوده به طوری که آزادی بی حد و حصر برای مالکیت فردی قایل نشده و از طرف دیگر مبتنی بر مالکیت عمومی به طور مطلق نبوده است. چون که در هر دو صورت امنیت اجتماعی و اقتصادی جامعه متزلزل می‌شود. در این مقاله تأثیر مستقیم نهاد وقف در ایجاد و حفظ امنیت اجتماعی به عنوان نهاد مستقل مورد بحث قرار می‌گیرد.

ایده اصلی این است که اگر وقف به خوبی توسط دولت و نهادهای جامعه مدنی مدیریت شود، می‌تواند عاملی تأمین کننده در عدالت اجتماعی، برابری فرصت‌ها، شهروندی فعال و نهایتاً امنیت در سه سطح مختلف فردی، ملی و حق بین‌المللی شود. تحقق این موضوع در خلاء واقع نمی‌شود، برای همین اگر نهاد وقف در ساختار انحصارگرانه دولت محبوس شود و دولت آن را به عنوان عضوی انحصار از ترکیب خود ببیند، این پدیده به بزرگ شدن هر چه بیشتر دولت منتهی می‌شود و نهایتاً حتی می‌تواند به مقوله‌ای ضد امنیت تبدیل شود. بنابراین منظور نویسنده این است که نشان دهد وقف به عنوان یک نهاد جامعه مدنی است که دولت می‌تواند با امر نظارت و نه تصدی‌گری از آن در راستای تحقق سطوح امنیت استفاده کند و نهادهای مدنی نیز از آن به عنوان عامل استقلال و نظارت بر نهادهای قدرتی بهره ببرند. نهاد وقف با نقش آفرینی در ایده‌های مربوط به عدالت

اجتماعی و برابری فرصت‌ها یکی از راهکارهای موثر در تأمین امنیت اجتماعی محسوب می‌شود.

۶. تأثیر جهان بینی دینی در خلق فضاهای شهری (نمونه موردی: شهر ملایر)

نویسندگان: ابوالفضل مشکینی^(۹)

و پریسا حجتی ملایری^(۱۰)

شهر و فضاهای شهری نتیجه کنش متقابل انسان و محیط در چارچوب زمان و مکان است. در شکل‌گیری فضای مورفولوژیک شهری، عوامل مذهبی (جهان بینی دینی)، اقتصادی، زیست محیطی و... مؤثرند. در این میان تأثیر عامل جهان بینی و ارزش‌های دینی - مذهبی بر ساخت و تولید فضاهای شهری به ویژه در دوره اسلامی بسیار تعیین کننده و مهم می‌باشد. یکی از چشم اندازهای عینی و مادی فرهنگ اسلامی بازتاب تجلیات روح اسلامی در کالبد فضا یعنی وقف می‌باشد. اهمیت و تأثیر نهاد وقف در شکل‌گیری ساختار کالبدی شهرهای

ایرانی - اسلامی (به ویژه در عصر صفوی به بعد) به گونه‌ای است که می‌توان ایجاد، توسعه و گسترش این شهرها را در دوره‌های مختلف تاریخی با موقوفات آن‌ها مرتبط دانست. این مسأله به ویژه در شهرهای کوچک، نمود بارزی می‌یابد. به هنگام شکل‌گیری شهر ملایر وقف بناها و اراضی توسط شیخ الملوک در سال (۱۲۲۱ه.ق) زمینه‌های لازم جهت رشد و توسعه کالبدی این شهر را فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر نتیجه کار مطالعاتی در حوزه وقف است که سعی بر آن دارد با بررسی منابع و اسناد کتابخانه‌ای، همچنین پژوهش‌های میدانی لازم میزان تأثیر عامل وقف را در شکل‌گیری شهر ملایر مورد ارزیابی قرار دهد.

۷. وقف، پشتوانه نهادهای علمی در احیای تمدن اسلامی

نویسندگان: مرتضی مرتضوی کاخکی^(۱۱)

و حجت الله برامکی یزدی^(۱۲)

در قسمت اول این مقاله به تفصیل

۸. نقش وقف در توسعه فرهنگی جوامع اسلامی

نویسنده: عبداللطیف مسعودی (۱۳)

در این مقاله ابتدا برای شناخت فرهنگ و تصورات موجود در مورد مفهوم آن، نکته نظرهای تعدادی از جامعه شناسان معروف مرور شده، سپس سنت حسنه وقف که خود به صورت یک فرهنگ جا افتاده درآمد، نحوه تأثیر آن در فرهنگ جوامع اسلامی و نقش آن در توسعه فرهنگی و اقتصادی این جوامع در گذشته، حال و آینده مورد بررسی قرار گرفته است.

۹. بررسی مبانی نظری وقف و جایگاه آن در ایجاد تعادل و پایداری در سازمان فضایی شهر اسلامی

نویسنده: دکتر محمد علی آبادی (۱۴)

یکی از راه کارهای سفارش شده و موفق در اسلام و بلکه سنت رسول اکرم صلی الله علیه و آله در زمینه برقراری اعتدال در برخورداری همه اقشار جامعه از خدمات شهری، «وقف» است.

درباره نهادهای علمی، نقش و ضرورت آنها در تمدن سازی صحبت شده است. در بخش دوم نگاهی تاریخی به مراکز علمی در تمدن اسلامی آمده است. از آنجا که در حال حاضر نهادها و مراکز علمی با مشکلات عدیده‌ای روبرو هستند و ضرورت ایجاد نهضت تولید علم برای احیای تمدن اسلامی بدیهی به نظر می‌رسد، به زعم نویسندگان این مقاله، با گسترش وقف به عنوان حامی جریان تولید علم در کشور می‌توان خدمات فراوانی را به احیای تمدن اسلامی نمود. در بخش سوم مقاله به این موضوع با تفصیل بیشتری پرداخته شده است.

در بخش‌های چهارم و پنجم نویسندگان نگاهی به پیشینه تاریخی این موضوع در تاریخ اسلامی و کشورهای غربی داشته‌اند و با بررسی سابقه طولانی وقف برای نهادهای علمی در پهنه تاریخ، فواید و آفات وقف را برشمرده و به ارایه راه کارهای بومی پرداخته‌اند.

این نوشتار، علاوه بر شرح مختصر و البته محققانه خاستگاه یا مبانی نظری سنت الهی «وقف» و نقش آن در ایجاد تعادل و پایداری در سازمان فضایی شهر اسلامی، می‌کوشد تا در جهت روشن سازی محیطی موضوع، بحثی نسبتاً دقیق در موضوعات بنیادین و مربوط به مسأله وقف چون «امت واحده»، «نظام سلام»، «اعتدال» و «احسان» و «پایداری» داشته باشد.

درحقیقت این مقاله از سه بخش مرتبط با یکدیگر تشکیل یافته، و چگونگی روند آن بر مبنای سیر از معنی به ظاهر، و از محتوا به صورت سامان داده شده است. مبانی ارایه شده در بخش نخست مقاله شرح چیستی و منشاء و اساس عقلانی (ظاهراً پنهان) موضوع وقف، و جایگاه آن در جهان‌بینی توحیدی و عدالت محور اسلام است. به عبارت دیگر، مبانی نظری مورد اشاره در این نوشتار، همان شرح چیستی حقیقت «عدالت» و چگونگی نقش آن در به تعادل رسانیدن «سازمان انسانی جامعه و

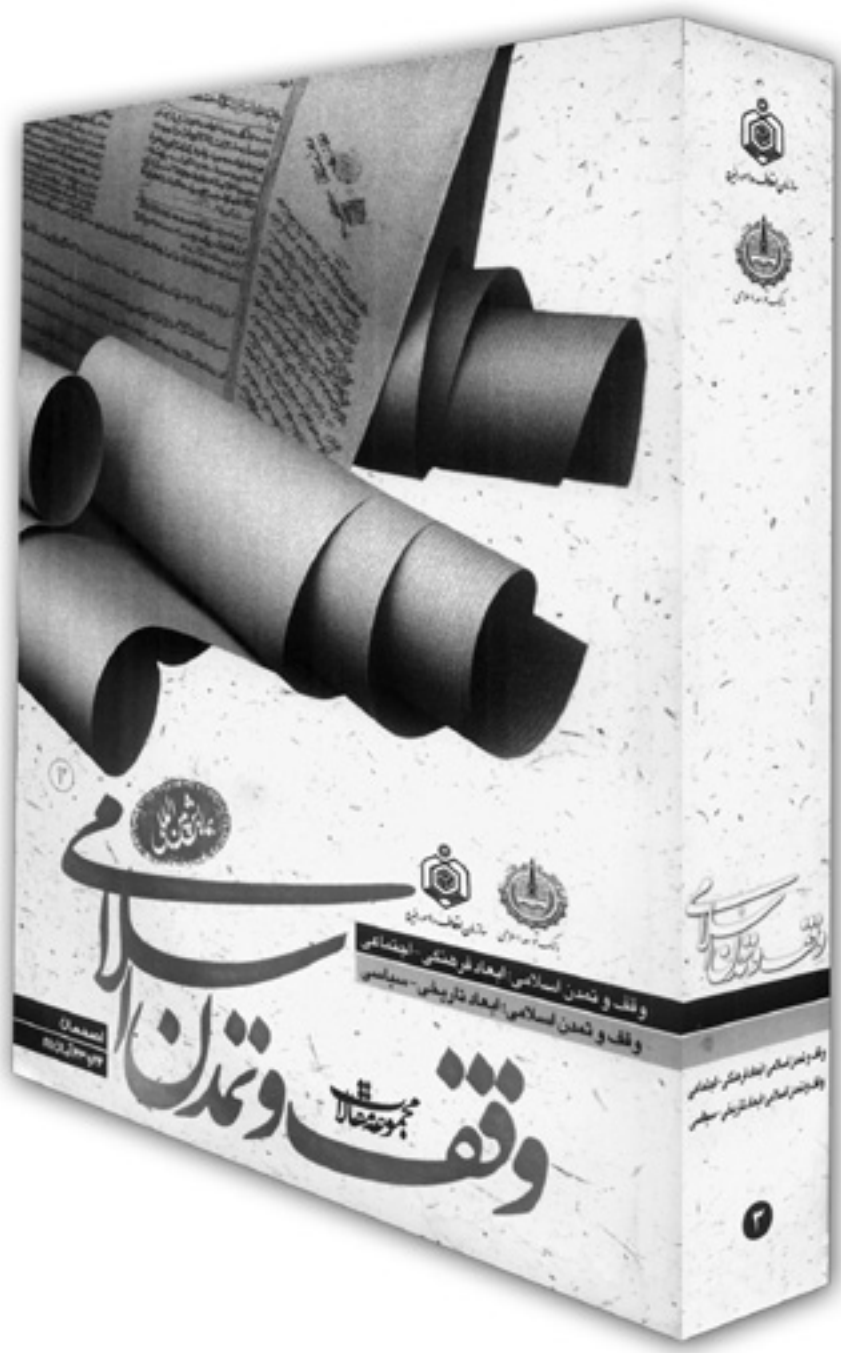
شهر، و نظام زندگی اجتماعی» مطرح در اندیشه اسلامی است که نهایتاً در موضوع کاربردی وقف و فعل واقفین و به وجود آمدن موقوفات، ظهوری مادی و فعلیتی کالبدمند پیدا نموده و بر همین اساس بخش‌هایی این مقاله، نقش مؤثر و کارآمد وقف و موقوفات را در ایجاد تعادل و پایداری در سازمان فضایی شهر اسلامی آشکار خواهد ساخت.

۱۰. تعیین نقش وقف و جایگاه وقف در توسعه فیزیکی شهر قیدار

نویسندگان: ابوالفضل مشکینی (۱۵)

و رقیه عباسی (۱۶)

انسان بر اساس جهان‌بینی خود با محیط همواره در یک هم‌کنش متقابل بوده و از همدیگر تأثیر پذیرفته‌اند. تأثیر جهان‌بینی منتج از دین بر خلق چشم اندازه‌های جغرافیایی، به ویژه در شهرهای اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار است. پدیده وقف به عنوان یکی از نیروهای شهر آفرین و چهره پرداز شهرهای ایرانی-اسلامی، تأثیر

بسازی در شکل دهی به محیط‌های مصنوع انسان‌ی و شکل فضا‌های کالبدی شهرها داشته است. اراضی وقفی ضمن تأثیر گذاری در توسعه فیزیکی شهر متقابلاً نیز از آن تأثیر پذیرفته‌اند چرا که در جریان توسعه فیزیکی شهر از حالت اولیه خود (بایر، کشاورزی، باغات و ...) خارج و به بافت شهری تبدیل گردیده‌اند. طی این مقاله شهر قیدار به عنوان شهر کوچک اندام در استان زنجان، که قسمت عمده اراضی آن وقفی است مورد بررسی قرار می‌گیرد. اراضی این نقطه جمعیتی توسط بلغان خاتون در عصر ایلخانیان مغول وقف گردید. با تبدیل شهر به عنوان مرکز شهرستان، شهر به سرعت گسترش یافت و اراضی کشاورزی وقفی، تغییر ماهیت داده و تبدیل به اراضی شهری با کارکرد جدید گردیدند.

این مقاله سعی دارد تا با تکیه بر روش‌های اسنادی و میدانی، چگونگی شکل‌آفرینی این عامل مذهبی در شهر ایرانی - اسلامی را مورد بررسی قرار

داده و چگونگی تغییر و تحول اراضی وقفی و نقش آن در توسعه یا عدم توسعه شهر قیدار را مورد بررسی قرار دهد.

۱.۱. وقف، تعمیم استحقاق در جهت گسترش عدالت اجتماعی

نویسنده: دکتر مجتبی عطار زاده^(۱۷)

نویسنده در این مقاله به این موضوع می‌پردازد که مفهوم عدالت، به خودی خود جنبه علمی ندارد و با ابزار علمی، قابل ملاحظه و آزمایش نیست بلکه یک دریافت اجتماعی است که اجرای آن از عهده دولت به تنهایی خارج می‌باشد و تحقق عدالت اجتماعی را مستلزم تحقق دو امر بسیار مهم زدودن فقر از جامعه و جلوگیری از تمرکز ثروت در دست عده‌ای معدود که به طور قطع بر رفتار اجتماعی اثر می‌گذارد، معرفی می‌نماید و نتیجه‌گیری می‌کند که همه انفاق‌های مالی، از جمله سنت حسنه وقف، برای انسان به منزله هرس کردن درخت از اضافات است که او را در مسیر نیل به هدف اصلی و نهایی‌اش

است که جامعه دینی مبتنی بر جهان بینی الهی و اسلامی مفهومی قابل شناخت و قابل تحقق بوده و کیفیت حرکت در این جامعه با مفهوم عام رشد تعریف می‌گردد. ترکیب مضاف رشد انسانی نیز از جمله شقوق این مفهوم است که به تبع در جامعه دینی مفروض و بلکه از ملزومات در نظر گرفته می‌شود. با توجه به تعریف و بازشناسایی مفهوم رشد انسانی در جامعه دینی و آشنایی با مبانی نظری و مقدمات سنجش در این جامعه، فرضیه اصلی این مقاله آن است که وقف می‌تواند شاخصه‌ای جهت سنجش رشد انسانی در این جامعه باشد. این نوشتار از یک مقدمه و سه فصل عمده تشکیل می‌گردد:

فصل نخست به بررسی مفاهیم و کلیات و ادبیات رایج در این خصوص می‌پردازد و طی آن مراد از دیدگاه معرفتی و فرهنگی نسبت به پدیده وقف، رشد انسانی و سایر مفاهیم مرتبط مطرح می‌گردد.

فصل دوم مباحثی در خصوص سنجش و ابزار سنجش مربوط به

یاری می‌دهد و در این جهت به او سرعت می‌بخشد؛ چه آن که در اثر وقف، رها ساختن مال خود از قید مالکیت خصوصی و شخصی و عمومی کردن منافع آن در راه خدا و مردم به دنبال می‌آید که از مظاهر بارز گسترش دامنه عدالت اجتماعی به شمار می‌رود.

۱۲. وقف نماد رشد انسانی در جامعه دینی

نویسندگان: دکتر محمدصادق

کوشکی^(۱۸) و اسماعیل آجرلو^(۱۹)

نهاد وقف از جمله مصادیق احکام اقتصادی دین مبین اسلام است. پیامدهای اقتصادی وقف از جنبه‌های مختلف و به گونه‌ای آشکار در جامعه قابل مشاهده است. در واقع وقف یک حرکت انسانی در جامعه دینی است که بر اساس اختیار صورت می‌گیرد. بدین لحاظ دارای ابعاد گوناگونی بوده به طوری که حتی نتایج آشکار اقتصادی آن نیز دارای وجوه فرهنگی و معرفتی خاص می‌باشد.

مفروض اساس در این تحقیق آن

ابعاد گوناگون وجود آدمی و جوامع انسانی و همچنین بازشناسی ویژگی‌ها و معیارهای اساسی سنجش در جامعه دینی در نگاه اسلام را در بردارد. بررسی و تطبیق کلیات مفاهیم و معیارهای سنجش مربوط به رشد انسانی در جامعه دینی با نهاد وقف و اثبات چرایی و همچنین ویژگی‌های آن شاکله اصلی فصل سوم را تشکیل می‌دهد و در نهایت نیز جمع بندی و نتیجه‌گیری کاربردی صورت می‌گیرد. روش تحقیق در این نوشتار، ترکیبی از روش‌های توصیفی و نقلی است که مبنای استدلال تحقیق و اثبات فرضیه آن استناد به اقوال و آراء موید فرضیه از منابع گوناگون است.

۱۳. نقش فرهنگ وقف در شکوفایی علم و دانش در تمدن اسلامی

نویسنده: دکتر سید حسین

امیددانی (۲۰)

نویسنده در این مقاله ضمن مطالعه و پژوهش به وسیله کتاب‌ها و منابع و

متون تاریخی، علمی، فرهنگی، دینی، سفرنامه‌ها و وقفنامه‌ها و مقالات مرتبط، به بررسی جایگاه فرهنگ وقف و موقوفات جهان اسلام به عنوان پشتوانه مالی و حمایتی از پژوهشگران و دانشمندان و علما و همچنین نقش ارزنده آن در ایجاد مراکز علمی و پژوهشی و تأمین مالی نگهداری و اداره امور آن‌ها پرداخته است و با ذکر نمونه‌های متعدد از این گونه موقوفات و ممالک اسلامی به تبیین نقش سنت حسنه وقف در پژوهش و توسعه علم و دانش و شکوفایی تمدن اسلامی و مبادرت نموده و به کاربردهای علمی و امروزی فرهنگ وقف در توسعه علمی و حمایت از پژوهش و پژوهشگران جامعه نیز اشاره نموده است.

۱۴. تحول نهاد وقف

نویسنده: نادر ریاحی سامانی (۲۲)

همگام با تغییرات شدید اجتماعی و فرهنگی در جامعه ایران، نهاد وقف چه از نظر درونی و چه از نظر برونی دچار تحول شده است. تحول اجتماعی

تاریخی گوناگون شیوه مناسبی برای جمع آوری داده‌ها است و نویسنده از دیدگاه‌های نظری جامعه‌شناسی تاریخی و سیاست‌گذاری فرهنگی در تحلیل داده‌های تاریخی استفاده کرده است.

۱۵. نقش وقف کتاب در تمدن اسلامی

نویسنده: محمدعلی سلطانی (۲۲)

هر تمدنی بر پایه‌هایی استوار است که معمولاً به همان پایه اشتها دارد. اما همه تمدن‌ها در یک مورد اشتراک دارند. این مورد نقش اطلاع و آگاهی در پیدایش و گسترش تمدن‌ها است. آگاهی و اطلاع‌رسانی ریشه و بن مایه هر تمدنی است. این که این آگاهی و اطلاع‌رسانی از چه طریقی حاصل شود مهم است، اما در اصل نیازمندی یک تمدن به آگاهی و اطلاعات تأثیری ندارد. کتاب یکی از چند ابزار اطلاع‌رسانی در تمدن‌ها می‌باشد و نقش غیر قابل‌انکاری دارد. در تمدن اسلامی استوارترین و مؤثرترین عامل از آن

مجموعه پروسه‌هایی است که در یک مدت زمان کوتاه نمی‌توان آن را ملاحظه کرد، بحران یا چالش‌های اجتماعی تغییرات ناگهانی هستند و زمانی که در کل جامعه اختلالاتی پدید آید و تعادل عمومی عملکرد بهنجار حیات اجتماعی به مخاطره افتد، بروز می‌نماید بنابراین اکثر آن‌ها حاصل دوران گذارند.

بر اساس دیدگاه نظری در پرتو اسناد و مدارک تاریخی خرده‌نظام وقف در هر دوره تاریخی به شدت تحت تأثیر صورت‌بندی اجتماعی آن دوره است. نویسنده در این مقاله مروری بر وقفنامه‌های دوره صفویه، قاجاریه، پهلوی و جمهوری اسلامی دارد.

در این نوشتار میزان اثرگذاری حکومت بر نهاد وقف به عنوان امری فرهنگی و تأثیر حکومت در تشویق مردم در وقف اموالشان و این که تا چه حد می‌توان از میراث گذشتگان برای رسیدن به رفاه اجتماعی استفاده کرد، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مطالعه اسناد، وقفنامه‌ها و متون

کتاب می‌باشد. به جرأت می‌توان گفت که تمدن اسلامی یک تمدن کتابی است. وحی در دین اسلام با فرمان به خواندن آغاز شده است و در آن به قلم به عنوان یک شیء ارزشمند سوگند یاد شده است. افرادی علت خاتمیت اسلام را در بنیان شدن اسلام بر خواندن و به تعبیر دقیق‌تر در خروج جامعه بشری از دوران تمدن‌های شنیداری و ورود به دوره تمدن‌های نوشتاری می‌دانند که با آمدن اسلام این دوره آغاز می‌گردد. توجهی که در اسلام به مقوله نوشتن و خواندن شد، کم‌کم در جهان اسلام پدیده‌ها و موضوعاتی را به وجود آورد که بسیار پر اهمیت و قابل توجه بوده و هستند. یکی از این مقولات مسأله وقف کتاب در بین مسلمانان است. این که وقف کتاب چه نقشی در گسترش اندیشه و دانش داشت، نیازمند پژوهش و تحقیق ژرف و دامنه‌داری است. نویسنده در این مقاله تلاش می‌کند نمایی از این امر ارائه گردد. اما پیش از ورود به اصل بحث نیاز به تقدیم پاره‌ای از مباحث

مقدماتی چون انگیزه وقف کتاب در جوامع اسلامی، مکان‌های وقف کتاب و شخصیت‌شناسی واقفان کتاب و... هست که بدون مطرح ساختن آن‌ها اصل بحث از روشنایی لازم برخوردار نخواهد شد. از این رو نویسنده نخست بحث‌های مقدماتی را مطرح و سپس به اصل بحث می‌پردازد.

۱۶. نقش فرهنگ وقف در حوزه عرفان و تصوف اسلامی

نویسنده: دکتر شهره انصاری (۲۳)

در تاریخ اسلام، تصوف و عرفان اسلامی، همواره به عنوان جزوی مهم و جدایی‌ناپذیر از فرهنگ و تمدن اسلامی، از جایگاه‌های عمده تجلی برکت و عظمت سنت پسندیده وقف بوده است. وقف که در فرهنگ تصوف موهبتی الهی در مجموعه اصطلاحات (terminology) صوفیه، از زمره فتوح به شمار می‌آید، در سده‌های نخستین اسلام و ادوار آغازین تصوف، با تخصیص موقوفات، به صورت‌های گوناگون، برای «صوفیان مرابط» آغاز

نقش موقوفات در گسترش و تجهیز خانقاه‌ها و فراهم آوردن توانایی اقتصادی برای مشایخی که سرپرست خانقاه بودند، این امکان را برای خانقاه فراهم آورد تا به عنوان نهادی اجتماعی نه فقط گره گشای مشکلات اقتصادی جامعه اسلامی باشد، بلکه باید به نقش خانقاه‌ها به عنوان ملجأ و پناهگاهی امن برای مردم و پشتوانه‌ای معنوی در بحران‌های اجتماعی - نظیر فتنه حمله مغول به ایران - اشاره کرد. از جنبه سیاسی نیز تخصیص موقوفات برای صوفیه از سوی خلفا و امرا و سیاستمداران و دولتمردان، در ادوار مختلف تاریخ اسلام، آشکارگر تأثیر وقف در حوزه تصوف اسلامی، در ارتباط با جنبه‌های سیاسی تاریخ اسلام است.

علاوه بر این باید به نتیجه تأثیر وقف به عنوان محور ارتباط سه سویه: تصوف - جامعه - سیاست، در قالب ظهور فراز و نشیب‌هایی تاریخی در تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی اشاره کرد.

گشت. تأثیر سنت وقف در حوزه تصوف و عرفان اسلامی را با توجه به نتایج حاصل از تخصیص موقوفات، از دو دیدگاه عمده می‌توان بررسی کرد: تأثیر وقف در نظام درونی تصوف از دو جنبه نظری و عملی، تأثیر وقف بر نظام بیرونی تصوف از طریق گسترش و نفوذ آن در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، تاریخی.

در دیدگاه نخست، موقوفات با کمک به وسعت بخشی و گسترش محیط و فضای فیزیکی خانقاه و در نتیجه افزوده شدن بر جمعیت آن - چنان که وجود چنین محیطی ایجاب می‌کرد، - صوفیه را ملزم به قاعده‌مند ساختن و سامان بخشیدن به اصول و قواعدی عملی ساخت. چنین امری منتج به تکوین قوانینی گشت که نه فقط در رابطه با تزکیه شخص صوفی، بلکه در شیوه ارتباط اجتماعی با دیگر ساکنان خانقاه و نیز افراد جامعه - که در اصطلاح صوفیه صحبت گفته می‌شود - لازم الاجرا بود.

در دیدگاه دوم، از جنبه اجتماعی،

این پژوهش به تحلیل و بررسی موضوعات یاد شده و موارد دیگر از جمله: تأثیر اهداف واقفین، انواع موقوفات، انواع رقبات موقوفه، جنسیت و مراتب و طبقات اجتماعی واقفین، در حوزه عرفان و تصوف اسلامی می‌پردازد.

۱۷. وقف کتاب و کتابخانه در

تمدن اسلامی

نویسنده: حجت الاسلام والمسلمین علی صدراپی خویی (۲۴)

نقش وقف در حفظ دستاوردهای علمی دانشمندان حایز اهمیت است. دانشمندان با تلاش فراوان، کتابخانه‌های نفیسی را برای خود تشکیل می‌دادند. از دغدغه‌های آنان بقا این کتابخانه‌ها بعد از خودشان بوده است. وقف یکی از راه‌هایی بود که به وسیله آن کتابخانه‌ها، حفظ گردیده و به دست آیندگان می‌رسید.

این نوشتار نظری دارد بر کاوش در زمینه وقف کتاب و کتابخانه‌های وقفی در تمدن اسلامی - در عرصه نسخه‌های

خطی و قبل از ظهور صنعت چاپ - با استناد به نمونه‌هایی از وقف کتاب از سوی دانشمندان اسلامی و تحقیق میدانی در موارد وقف در نسخه‌های خطی مدرسه نمازی خوی.

۱۸. نقش اوقاف و تأثیرات

مختلف آن بر جامعه مصر در عصر پادشاهی (۹۲۳ - ۶۴۸ ه.ق)

نویسنده: دکتر ستار عودی (۲۵)

در این مقاله نویسنده نگاهی سریع و گذرا بر طبیعت نظام وقف در مصر طی اعصار قبل از ایجاد نظام پادشاهی و دیدگاه مسلمانان نسبت به وقف به عنوان مقدمه‌ای ضروری برای این مطالعه دارد.

عصر پادشاهی که بدترین و ظالمانه‌ترین دوران تاریخی در ایران و شرق اسلامی است و با تهاجم وحشیانه مغول و سقوط خلافت عباسی در بغداد به سال ۶۵۶ ه. ق پایان یافت و نیز دوران‌های تاریک بعدی و حتی تأسیس دولت صفوی در سال ۹۰۶ ه. ق باید مورد بررسی

در تحقق آن در جامعه اسلامی دارد، می‌پردازد و در ادامه نوشتار شروط وقف و واقف را توضیح داده و اقسام وقف بین فقهاء را بیان می‌کند.

در مبحث دوم نقش سازنده وقف در ایجاد تمدن اسلامی بررسی می‌شود و نقش بارز وقف در حرکت دادن جریان آموزش در کشورهای اسلامی از طریق تأمین هزینه ساخت مدارس و کتابخانه‌ها و نیز دانشمندان و دانشجویان و انتشار کتاب‌ها بیان و عرصه‌هایی که وقف اسلامی در آن‌ها فعال بوده و مسلمانان و اهل ذمه را بدون هیچ فرق و تبعیضی تحت پوشش قرار می‌داده، نیز بررسی می‌گردد.

و اما در مبحث سوم راه‌ها و روش‌هایی که عمل به آن‌ها برای احیای نقش وقف در جوامع اسلامی معاصر ضروری است مورد بررسی قرار می‌گیرد تا وقف بار دیگر همانند گذشته، در ایجاد تمدن اسلامی سهمیم باشد.

قرار گیرد و توجه ویژه‌ای به اوقاف در این دوران و بررسی جوانب دینی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی وقف و تأثیرات عملی آن بر جامعه مصر در عصر پادشاهان، صورت پذیرد.

این تحقیق مختصر و کوتاه به تبیین چگونگی شکوفایی و رشد اوقاف و قواعد آن در عصر پادشاهی، طبیعت اوقاف، ماهیت اوقاف، دیوان احباس، فراهم نمودن آب آشامیدنی و ایجاد راه‌ها، مراقبت‌های بهداشتی، ساخت بیمارستان‌ها و مؤسسات مشابه، و همچنین نقش و تأثیر اوقاف در زندگی فرهنگی، اقتصادی پرداخته و در نهایت به بحث پیرامون راه‌های غصب اوقاف و علل و عوامل از بین رفتن اوقاف در این مقطع مهم از تاریخ اسلام می‌پردازد.

۱۹. وقف و تأثیر آن در ساختن تمدن اسلامی

نویسنده: دکتر عبدالحق حمیش (۲۶)

مبحث اول این مقاله به تعریف وقف از نظر لغوی و اصطلاحی و دلایل مشروعیت آن و اهدافی که سعی

فصل ششم: وقف و تمدن اسلامی؛ ابعاد تاریخی - سیاسی

۲۰. نگاهی کوتاه به تاریخچه یکی از قدیمی ترین و مدون ترین تشکیلات موقوفاتی در دنیا (آستان قدس رضوی)

نویسنده: ابوالفضل حسن آبادی (۲۷)

تاریخچه وقف در جهان اسلام به گذشته‌های دور بر می‌گردد و این سنت حسنه از همان آغاز تأثیرات زیادی بر جامعه اسلامی داشته است. یکی از نمونه‌های موفق در کشورهای اسلامی و دنیا، آستان قدس رضوی می‌باشد. این نهاد موقوفاتی که منتسب به امام رضا (ع) می‌باشد و از سابقه دیرینه‌ای در ایران برخوردار است، در طی حیات پربار خود توانسته اثرات زیادی از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی داشته باشد.

در این مقاله ابتدا ضمن تعریف مختصری از وقف، به بررسی چگونگی شکل‌گیری موقوفات آستان قدس رضوی پرداخته و نحوه گسترش

و تکامل آن را در دوره‌های مختلف زمانی به همراه حوادث مهم و نکات برجسته ذکر می‌شود و در انتها به جنبه‌های مختلف تأثیرات مهمی که این نهاد موقوفاتی در طول فعالیت خود داشته، اشاره می‌شود.

۲۱. خط مشی وقفی صفویان

نویسنده: محمد نوری (۲۸)

نویسنده در این مقاله ابتدا صفویان را به اختصار معرفی می‌کند، آن‌گاه به سراغ تدبیرها و برنامه‌ریزی‌ها و اقدامات صفویه در زمینه وقف رفته و از منظر بیرونی و با نگاه کلان خط مشی وقفی صفویه را بر اساس مدارک دست اول استخراج و تحلیل می‌نماید و نتیجه‌گیری می‌نماید که خط مشی صفویان در عرصه وقف، رویکرد و گرایش فرهنگی و مبتنی بر مقولات علمی بوده است. در ادامه به آسیب‌شناسی نظام وقفی صفویان پرداخته و قوت‌های آن را تجزیه و تحلیل می‌نماید و نگاه ویژه‌ای به مدارس وقفی این دوران دارد.

اجتماعی تعریف شد.

نویسنده در این مقاله تلاش می‌کند دوره قاجاریه را به عنوان عصر تجدید حیات اجتماعی و فرهنگی ایران در ارتباط با وقف بررسی نماید و نقش و تأثیر وقف را شناسایی و تحلیل نماید. از این رو نخست به ماهیت و هویت قاجار پرداخته و نوآوری‌های مدنی و فرهنگی را در این دوره تحلیل می‌کند، سپس در فصل دوم به توسعه نظام اجتماعی و جایگاه وقف در این عرصه می‌پردازد. در فصل سوم هم به نهادهای فرهنگی و نقش وقف اشاره می‌نماید. طبیعی است در این سه فصل نمی‌توان همه تحولات این دوره در ارتباط با وقف را بررسی و تحلیل نمود؛ اما زمینه برای تحلیل‌های تفصیلی آتی فراهم شده و پایه تحقیقات آینده گذاشته شده است.

۲۳. نگاهی تاریخی به مفهوم و جایگاه وقف با توجه به ادب فارسی

نویسنده: رضا بابایی^(۳۰)

نوشتار حاضر، وقف را از چشم انداز

۲۲. جایگاه وقف در تحولات جامعه ایران: قاجاریه

نویسنده: سید مصطفی مطبوعه‌چی^(۲۹)

مشروطیت ایران بر اثر یک رشته عوامل درونی و بیرونی در سال ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۶م روی داد و موجب تحولات ژرف اجتماعی و فرهنگی در لایه‌های مختلف جامعه ایران گردید. چون این تحول در عصر حاکمیت قاجاریه رخ داد، این حکومت از لرزه‌ها و پیامدهای آن بی‌نصیب نبود. انقلاب مشروطیت، نهادهای جدید مثل پارلمان و مجلس شورا، مفاهیم جدید مثل آزادی و برابری، احزاب نو بنیاد، حذف استعمار و ایجاد روابط جدید با غرب، پی‌ریزی آموزش و پرورش نو، پیدایش نهادهای مدنی نوین، حذف مدارس و نظام آموزش سنتی و تأسیس نظام نوین آموزشی را در سطوح مختلف و ایجاد ده‌ها عنوان نهاد مدنی جدید را به ارمغان آورد. وضعیت جدید، وقف را بی‌نصیب نگذاشت و علاوه بر نوسازی مفهومی، نهادی و مدنی وقف، جایگاه جدید برای آن در مناسبات فرهنگی و

زبان و ادب فارسی می‌نگرد. پس از مقدمه و توضیح مختصری درباره جایگاه وقف در فرهنگ ایرانی - اسلامی، معانی وقف بررسی می‌شود. نویسنده در این بررسی نخست وقف را در معنای حقیقی آن جستجو کرده و سپس سراغ معانی مجازی وقف در ادب فارسی رفته که عبارتند از: تعلق ادبی، نماد ایثار و از خود گذشتگی مطلق و محک دینداری و پرهیزکاری. بخش دیگر این نوشتار، به آسیب‌های وقف به گزارش شاعران اختصاص دارد که تحت عنوان «آسیب شناسی وقف در ادب فارسی» آمده است.

۲۴. وقفنامه سنگی سلطان شاهرخ بهادر در امامزاده جعفر بن علی بن حسین علیه السلام

نویسنده: دکتر علی بحرانی‌پور (۳۱)

اوقاف مربوط به امامزاده‌ها و اصناف از امور بسیار شایع در طول تاریخ ایران دوره اسلامی به ویژه از روزگار صفوی به بعد بوده است. اما چنین

اسنادی از دوره‌های پیش‌تر از جمله تیموریان کمتر در دسترس است. آنچه در این نوشتار مطرح می‌شود، معرفی وقفنامه سنگی سلطان شاهرخ بهادر در دروازه ضریح امامزاده جعفر بن علی بن حسین علیه السلام است که یکی از بناهای چهارگانه همجوار در میانه شهر دامغان است. مجموعه مذکور گرچه آثار تاریخی دوره‌های متنوعی از عهد سلاجقه به بعد را داراست اما خانقاه شاهرخ بهادر خان سلطان تیموری و کتیبه کاشی معرق آن و به ویژه وقفنامه‌های سنگی امامزاده جعفر علیه السلام حاوی اطلاعات مهمی درباره نسب امامزاده مذکور، حکام محلی و نفوذ سادات در دامغان، نکاتی درباره تاریخ اجتماعی و اقتصادی دامغان و تخفیف مالیات مربوط به صابون پزان و وقف نمودن اوقافی برای خانقاه جهت پذیرایی از فقرا و مسافران است.

با توجه به آن که دکتر لیزا کلمبک و دکتر دونالد ویلبر در اثر ماندگار معماری تیموری در ایران و توران چند سطر را به بناهای مذکور اختصاص

نهادینه شدن و اجرای وقف در زنجبار، جایی که می‌توان مراحل مختلف توسعه وقف را مطابق نوع حکومت کشور مشاهده نمود، تمرکز دارد.

بخش دوم این مقاله به شرح و تحلیل یافته‌هایی می‌پردازد که در مطالعه انجام شده توسط نگارنده به هنگام تلاش او در جستجوی نقش واقعی وقف در پیشرفت مؤسسات آموزشی و فرهنگی زنجبار و موفقیت‌ها و چالش‌هایی که نهاد وقف با آن روبرو است، به دست آمده است.

نویسنده در این نوشتار یکی از اشخاص عمومی متولی وقف با نام جمعیت مسلمانان سنی هندو (HS/M) را به عنوان نمونه‌ای از مطالعه خود معرفی می‌نماید.

داده‌اند، و درباره تاریخ نگارش کتیبه‌ها دچار اشتباه شده‌اند، مسأله تحقیق حاضر علاوه بر تحلیل اطلاعات متنوع مندرج در وقفنامه‌های مذکور تعیین و تبیین تاریخ وقفنامه مذکور است که به گونه‌ای حیات اجتماعی شهر دامغان را در برهه‌ای از عهد تیموریان به تصویر می‌کشد.

۲۵. نقش وقف در پیشرفت مؤسسات فرهنگی و آموزشی زنجبار

نویسنده: دکتر عیسی زیدی (۳۲)

این مقاله که به دو بخش (نظری و عملی) تقسیم شده است، به دنبال ارزیابی برخی از اشخاص عمومی متولی اداره وقف در زنجبار و بررسی این نکته است که چگونه این اشخاص اوقاف را به گونه‌ای اداره می‌کنند که هزینه‌های چالش‌ها کاهش یافته و چگونه با مدیریت اوقاف مؤسسات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی زنجبار را رونق بخشیده‌اند.

بخش نخست بر تاریخچه کلی،

پی نوشت‌ها:

۱. عضو هیأت علمی گروه جغرافیای دانشگاه زنجان.
۲. عضو هیأت علمی دانشگاه کردستان.
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه زنجان.
۴. عضو هیأت علمی دانشگاه زابل.
۵. استادیار گروه جغرافیای دانشگاه بیرجند.
۶. همان.
۷. دبیر آموزش و پرورش شهرستان قاینات.
۸. عضو هیأت علمی و مدیر گروه علوم سیاسی دانشگاه گیلان.
۹. عضو هیأت علمی گروه جغرافیای دانشگاه زنجان.
۱۰. دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه زنجان.
۱۱. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۱۲. دانشجوی کارشناسی دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۱۳. کارشناس ارشد مدیریت دولتی دانشگاه تهران.
۱۴. عضو هیأت علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت.
۱۵. عضو هیأت علمی گروه جغرافیای دانشگاه زنجان.
۱۶. دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه زنجان.
۱۷. عضو هیأت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه هنر اصفهان.
۱۸. عضو هیأت علمی دانشگاه خواجه نصیرالدین طوسی.
۱۹. کارشناسی ارشد معارف اسلامی و حقوق دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۰. عضو هیأت علمی دانشکده علوم قرآنی تهران.
۲۱. معاون اداری و مالی و امور مجلس سازمان اوقاف و امور خیریه کشور.
۲۲. پژوهشگر و نویسنده حوزه علمیه قم.
۲۳. استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۴. محقق و پژوهشگر حوزه علمیه قم.
۲۵. عضو هیأت علمی دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۶. عضو هیأت علمی دانشکده فقه و مطالعات اسلامی دانشگاه شارجه.
۲۷. دانشجوی دکتری تاریخ محلی و سرپرست گروه اسناد سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
۲۸. پژوهشگر و نویسنده حوزه مطالعات اسلامی.
۲۹. محقق و پژوهشگر حوزه مطالعات اسلامی.
۳۰. رییس انجمن قلم حوزه علمیه قم.
۳۱. عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز.
۳۲. عضو هیأت علمی دانشگاه ایالتی زنجان، تانزانیا.